

RADOSŁAW MARZĘCKI

Pierwsze pokolenia wolności

Uwarunkowania
i wzory partycypacji
w sferze publicznej
polskich i ukraińskich
studentów

Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR
Warszawa 2020

Recenzje:

dr hab. Tomasz Słomka (UW)

dr hab. Sebastian Kubas, prof. ucz. (UŚ)

Redaktor prowadzący:

Łukasz Żebrowski

Redakcja i korekta:

Marcin Grabski

Projekt okładki:

Maryna Wiśniewska

Copyright © 2020 by Wydawnictwo Naukowe Scholar Sp. z o.o., Warszawa

Publikacja jest wynikiem realizacji projektu
Narodowego Centrum Nauki nr 2016/23/D/HS5/00902

ISBN 978-83-66470-36-1

doi 10.7366/9788366470361

Wydawnictwo Naukowe Scholar Spółka z o.o.
ul. Oboźna 1, 00-340 Warszawa
tel. 22 692 41 18; 22 826 59 21; 22 828 93 91
dział handlowy: jak wyżej, w. 108
e-mail: info@scholar.com.pl
www.scholar.com.pl

Wydanie pierwsze
Skład i łamanie: *Mercurius*
Druk i oprawa: www.druk-24h.com.pl

Spis treści

Wprowadzenie. Pokolenia wolności: ramy teoretyczne i podejście badawcze	7
1. Młodzież jako źródło wiedzy	7
2. Dlaczego „pokolenia wolności”? Rola uwarunkowań socjalizacji	10
3. Młodość i młodzież jako przedmiot badań	17
4. Czy „pokolenie wolności”? Obiektywne i subiektywne czynniki kształtujące młode pokolenie	24
5. Młodzież (studencka) jako czynnik zmiany społecznej	31
6. Źródła danych i metodologia badawcza	34
7. Struktura opracowania	39
8. Podziękowania	40
Rozdział pierwszy. Meandry demokratyzacji na styku „cywilizacji”	41
1. Mit linearności	41
2. Determinanty szans powodzenia transformacji	49
3. Uwarunkowania kulturowe – kultura ma znaczenie	50
4. Rola tła historycznego (politycznego)	59
5. Mentalność socjalistyczna, kultura obywatelska, asertywne obywatelstwo	75
6. Znaczenie czynników ekonomicznych	94
7. Transformacja „dwóch prędkości”. Zróźnicowanie strategii realizacji reform	97
8. Globalizacja i uwarunkowania międzynarodowe – tło geopolityczne	104
Rozdział drugi. Początek nowej historii. Autokratyzacja systemu politycznego Ukrainy	110
1. Złudzenie braku alternatywy	110
2. Społeczeństwo i polityka w zwarciu między Wschodem a Zachodem	112
3. Ukraina jako „państwo rozszczerzone”	130
4. Bariery w procesie ukraińskiej transformacji systemowej	168
5. Między demokracją a autorytaryzmem. Specyfika reżimu politycznego Ukrainy w okresie transformacji	183
6. Społeczne koszty transformacji. Trauma społeczna na Ukrainie	207

Rozdział trzeci. Strukturalne fundamenty społecznej świadomości	242
1. Spór o zakres podmiotowości jednostki	242
2. Znaczenie determinacji morfogenetycznej	244
3. Struktura jako determinanta świadomości w okresie transformacji	245
4. Demograficzny wymiar struktury społecznej	251
5. Ekonomiczny wymiar struktury	263
6. Polityczny wymiar struktury	277
7. Obywatelski wymiar struktury	288
Rozdział czwarty. Socjopolityczny portret pokoleń wolności	295
1. Charakterystyka podejścia badawczego	295
2. Wydarzenia i autorytety formujące świadomość młodych Ukraińców	296
3. Wydarzenia i autorytety formujące świadomość młodych Polaków	310
4. Pokoleniowe autoidentyfikacje młodych Ukraińców	320
5. Pokoleniowe autoidentyfikacje młodych Polaków	330
6. Patriotyzm jako predyktor aktywności obywatelskiej	347
7. Poczucie, rozumienie i manifestacje patriotyzmu – analiza jakościowa	353
8. Poczucie, rozumienie i manifestacje patriotyzmu – analiza ilościowa	361
9. Stosunek do instytucji państwa i systemu politycznego	387
10. Obywatelskie elementy kultury politycznej polskich i ukraińskich studentów	408
Zakończenie. Jedno, dwa, trzy „pokolenia wolności”?	
Dominujące typy obywatelstwa	435
1. Przygotowanie danych do procedury grupowania	435
2. Lojalni, krytyczni i ambiwalentni obywatele – rezultaty analizy skupień	438
3. „Typy” młodych obywateli – Polska	439
4. „Typy” młodych obywateli – Ukraina	445
5. Zjednoczeni w bierności – pasywizm jako cecha charakterystyczna młodzieżowych postaw	450
6. Ku polifonicznej edukacji obywatelskiej	451
Aneks	457
Bibliografia	468
Indeks osób	505

Wprowadzenie

Pokolenia wolności: ramy teoretyczne i podejście badawcze

1. Młodzież jako źródło wiedzy

Perspektywa czasowa ułatwia identyfikację przełomowych momentów w życiu społecznym. Wydarzenia, których w ciągu ostatnich trzech dekad byliśmy zarówno świadkami, jak i współautorami, sprawiają, że dzisiaj o wiele łatwiej jest udzielać odpowiedzi na pytania o jakość naszej demokracji – tu i teraz. Wciąż jednak wiele odpowiedzi opiera się na intuicjach czy domysłach. Jeszcze większa niepewność towarzyszy próbom formułowania prognoz na temat „demokracji przyszłości”. Kwestie te wydają się szczególnie interesujące z punktu widzenia państw, które procesy demokratyzacyjne rozpoczęły stosunkowo niedawno, na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX w., a następnie – ze „zmiennym szczęściem” – kontynuowały modernizację polityczną. Dziś możemy z większym spokojem i właściwym dystansem spojrzeć na wiele społecznych czy politycznych problemów współczesnego państwa. Łatwiej nam również dokonać oceny efektów przeszłych działań, ale także zaniechań i błędów. Niewątpliwie – choć *post factum* – jako społeczeństwa postkomunistyczne staliśmy się nieco mądrzejsi. Mimo to wciąż powinniśmy stawiać pytania o przyszłość społeczeństwa i jego politycznej organizacji – demokratycznego państwa. Kluczem do udzielenia trafnych odpowiedzi w tym zakresie jest wnikliwa i rzetelna analiza społecznego kapitału i kultury politycznej współczesnej młodzieży – pokolenia ludzi, którzy w pełni wychowali się w warunkach zgoła innych niż pokolenie ich rodziców, tych naturalnych „sprzymierzeńców zmiany” (Szafraniec 2011c, s. 12; 2017, s. 9–15), dysponujących potencjałem, który w każdej chwili może być „zintegrowany w ruch” (Mannheim 2011, s. 16).

Potrzeba studiowania postaw młodzieży (tak w aspekcie historycznym w celu odkrywania trendów, jak i współcześnie, w celu sformułowania prognozy) znajduje swoje uzasadnienie w – popularnym na gruncie literatury – ogólnym założeniu, że podstawowa struktura osobowości człowieka, w tym jego fundamentalne

wartości, krystalizuje się jeszcze przed osiągnięciem przez niego dorosłości, a w późniejszym okresie podlega stosunkowo niewielkim zmianom (Inglehart 1977; 1990; 2018, s. 15). Ważny argument na rzecz badań nad tą problematyką stanowi nie tylko teoria, lecz również praktyka funkcjonowania systemów politycznych w Europie Środkowej i Wschodniej. To ona tworzy jeden z najbardziej istotnych kontekstów socjalizacyjnych młodego pokolenia. Podkreśla się bowiem, że sposób, w jaki młodzież jest traktowana przez elity polityczne, jej profil społeczno-polityczny, dostęp i motywacja do podejmowania decyzji oraz wpływania na procesy polityczne, mogą wiele powiedzieć o naturze systemu politycznego i perspektywach zmian (Diuk 2013, s. 180; 2017, s. ix). Stabilność demokracji wymaga, aby żadna z ważnych grup społecznych nie była trwale marginalizowana (Offe 1992), gdyż to właśnie poczucie frustracji i przekonanie, że demokracja nie radzi sobie z podstawowymi problemami, stanowi dla niej najpoważniejsze zagrożenie (Linz 1978). Tymczasem młodzież, szczególnie na obszarze postradzieckim, okazuje się kohortą wiekową o najwyższym wskaźniku poczucia marginalizacji. Z jednej strony jest ono źródłem apatii i bierności, z drugiej – bywa inspiracją do działania niekonwencjonalnego, choć nie zawsze konstruktywnego.

Kraje postkomunistyczne w Europie Środkowej i Wschodniej, które rozpoczęły proces transformacji 30 lat temu, od razu stanęły przed wyzwaniem jednoczesnego rozwiązania wielu problemów w kilku wymiarach: politycznym (demokratyzacja), gospodarczym (urynkowanie) oraz społecznym (budowa społeczeństwa obywatelskiego). W przypadku Polski – z dzisiejszej perspektywy – wydaje się, że możemy mówić o sukcesie transformacji jedynie w dwóch pierwszych obszarach. Procesy demokratyzacji i urynkowania można w zasadzie uznać za zakończone, co nie znaczy, że nie istnieje ryzyko regresu (Schmitter 2005, s. 13). Niepokojem napawa odwrócenie wektora procesu konsolidacji demokracji w Polsce w ostatnich latach. Początek tej tendencji zarysował się na przełomie 2013 i 2014 r., o czym świadczą szczegółowe oceny jakości demokracji dokonywane przez organizację Freedom House i publikowane w raportach *Nations in Transit*. W 2020 r. Polsce po raz pierwszy przypisano status na wpół skonsolidowanej demokracji (*semi-consolidated democracy*). Zjawisko, które Zselyke Csaky określa jako „załamanie konsensu demokratycznego”, ma bardziej uniwersalny wymiar, choć jest szczególnie widoczne w Europie Środkowej i na Bałkanach, a więc w krajach, które dokonały największych postępów w zakresie transformacji systemowych po zakończeniu zimnej wojny (Csaky 2020, s. 1).

Niewątpliwie w wymiarze społecznym – transformacji mentalności, a dokładniej kultury politycznej – dostrzega się wciąż najwięcej nierozwiązanych problemów (zob. koncepcja „trzech zegarów”, Dahrendorf 1991). W dużej mierze są one skutkiem wieloletniego oddziaływania mechanizmów adaptacyjnych do systemu niedemokratycznego, który wymuszał często zachowania nieobywatelskie

(np. korupcję). Jak pisze Joseph Klesner (2007, s. 2): „[...] w dawnym bloku sowieckim, długie doświadczenie represji i inwigilacji zniechęciło ludzi do szerokiego współdziałania z innymi, doprowadzając do utrwalenia nawyków politycznej apatii wśród obywateli”. Demokracja uruchomiła nowe mechanizmy, ale początkowo nie były one „doskonałe”, wielu ludzi ich nie rozumiało, a dodatkowo przystosowanie do nich wymaga czasu (Ágh 2001). Kiedy spojrzę się z perspektywy teoretycznej, jak i praktyki życia codziennego, trudno nie zauważyć, że młodzi ludzie mogą okazać się społecznymi innowatorami na tym polu. Stanowią bowiem pokolenie przełomu. Świat, w którym się wychowali, i świat, w którym się urodzili i który zapewne dobrze pamiętają ich rodzice i dziadkowie, mają niewiele wspólnego. Ta fundamentalna zmiana uwarunkowań procesów socjalizacyjnych musiała odcisnąć określone piętno na ich aksjologii (Inglehart 2018, s. 15; 1977; Inglehart, Welzel 2005, s. 98; zob. także: Karvonen i in. 2012). W wielu krajach byłego Związku Radzieckiego agenda spraw do pilnego załatwienia okazała się jeszcze dłuższa, obejmując nie tylko (od)budowę systemu politycznego od podstaw, restrukturyzując gospodarkę, propagowanie postaw obywatelskich (w niesprzyjającym otoczeniu instytucjonalnym, zob. Nikolayenko 2011), lecz również poszukiwanie źródeł tożsamości narodowej, która uległa destrukcji w wyniku wielopokoleniowej sowietyzacji. Różnice, jakie dzielą społeczeństwa państw wchodzących wcześniej w skład ZSRR i pozostających poza jego strukturami, często są pomijane i traktowane jako nieistotny element modernizacji społeczno-politycznej. Skutkiem takiego podejścia jest błędne lokowanie czynników stanowiących przyczyny niepowodzeń na polu demokratyzacji, implementacji zasad wolnego rynku, a nawet – bardziej ogólnie – powołania do życia stabilnej instytucji państwa. Aby ustrzec się błędów poznawczych w tym zakresie, należy wyjść poza jeden wspólny – i przez to niesłuszny – model analizy transformacji systemowych w krajach Europy Środkowej i Wschodniej, docenić rolę czynników politycznych (geopolitycznych) i społecznych (działań konkretnych aktorów), ukrytych zasobów oraz barier strukturalnych i kulturowych, dostrzegać w teraźniejszych zjawiskach i procesach udział skumulowanego dziedzictwa przeszłości, pełniącego raczej funkcję symbolicznego balastu, monitorować zmiany społeczeństwa, które nie tyle „jest”, ile nieustannie „staje się”, podlega zmianie oraz – na koniec – zaakceptować tę ogromną różnorodność form, w jakich przejawiać się może życie społeczne (Sztompka 2001). Metaforycznie mówi się często o młodzieży, że jej poglądy, wizje i wartości stanowią barometr zmian i nastrojów społecznych. Z tej przyczyny punktem odniesienia dla tego, co już wiemy i czego dowiemy się w przyszłości o młodych polskich obywatelach (a przez to pośrednio o jakości polskiej demokracji), mogą być analogiczne dane gromadzone w toku badań realizowanych wśród ich rówieśników z krajów postradzieckich. Ich analiza powinna pomóc lepiej zrozumieć niejednorodność i wieloliniowość procesów transformacji systemowej, które stanowią zarówno źródło, jak i końcowy efekt społecznych postaw. W niniejszym opracowaniu tym punktem

odniesienia uczyniono poglądy, opinie, zachowania i postawy młodych obywateli Ukrainy. Polskę i Ukrainę dzieli odmienna przeszłość i różny potencjał w momencie uzyskania suwerenności, odmienne strategie adaptacyjne i modernizacyjne w pierwszej dekadzie transformacji, odmienne wybory polityczne, ich społeczne i ekonomiczne skutki w kolejnych latach, pozostawanie w odmiennych sieciach międzynarodowych uzależnień, wyznaczających perspektywy na bliższą i dalszą przyszłość. Co ciekawe, to Polska i polskie społeczeństwo bardzo często dostarczają ukraińskim badaczom danych referencyjnych w diagnozach społecznych czy ekonomicznych (Havrylyshyn 2017). Wybór obu krajów został więc podyktowany różnicami w ich najnowszej historii, ale wynika również z zainteresowania postawami osób socjalizowanych już po zmianie systemowej w Polsce i rozpadzie Związku Radzieckiego. W przypadku współczesnej Ukrainy w każdym ze wspomnianych wyżej wymiarów transformacji identyfikujemy jeszcze więcej problemów (system oligarchiczny, korupcja, zaniechania w modernizowaniu państwa i gospodarki, silna mentalność socjalistyczna znacznego odsetka społeczeństwa). Wszędzie się jednak zauważa, że postkomunistyczna część kontynentu boryka się z trudną kwestią, która potęguje kryzys aktywnego obywatelstwa: brakiem demokratycznych i obywatelskich tradycji, do których można by bezpośrednio nawiązać, jak również nieobecnością nawyków zorganizowanego społecznego współdziałania, które zawsze są skutkiem długotrwałej praktyki utrwalanej w procesie socjalizacji. Zaprezentowane w niniejszej książce podejście badawcze pozwala twierdzić, że każde młode pokolenie wnosi do życia społecznego częściowo nowy katalog norm i wartości, po części również reprodukuje te wzory zachowań, które zostały mu wpojone przez „znaczących innych” lub elity symboliczne, a być może uległy nieświadomej internalizacji (Giddens 2002, s. 139–184). W tym sensie stanowi ono zawsze szansę na przyspieszenie zmiany normatywnej, która jest warunkiem koniecznym upowszechnienia się wzorów obywatelskiego działania, „zerwania” ze starym porządkiem i petryfikacji „nowego ładu”. Młodzi Polacy i młodzi Ukraińcy mogą odegrać pierwszorzędną rolę – jak powiedziała Karl Mannheim (2011, s. 14) – „czynnika rewitalizującego” w procesie dynamizowania przemian społeczno-politycznych w swoich krajach. Chociaż to tylko jeden z możliwych scenariuszy rozwoju społecznego na najbliższe lata, to nie powinien być lekceważony, gdyż ekstrapolacja tendencji demograficznych każe sądzić, że znaczenie tego pokolenia w starzejącym (i kurczącym) się społeczeństwie będzie rosło.

2. Dlaczego „pokolenia wolności”?

Rola uwarunkowań socjalizacji

Proponowane podejście badawcze wpisuje się w kontynuowaną od 2011 r. przez autora tradycję badań nad kulturą polityczną młodych obywateli, a więc osób, których zgeneralizowane postawy i opinie są istotne dla jakości systemu